

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Το φάσμα της Τρέλας στο Βασιλιά Ληρ του Σαίξπηρ

Σεμιναριακή προπτυχιακή εργασία (ΜΦΝ14)
Υπεύθυνη καθηγήτρια: Α. Τζούμα

Ηλιάνα Χατζηδημητρίου
ΜΝΕΦ – Η' Εξάμηνο
Ακαδημαϊκό Έτος: 2016 – 2017

A.M.: 1560201300340

ΑΘΗΝΑ, 2017

ἀσυννέτημι τῶν ἀνέμων στάσιν·
τὸ μὲν γὰρ ἔνθεν κῦμα κυλίνδεται,
τὸ δ' ἔνθεν, ἄμμες δ' ὄν τὸ μέσσον
νᾶϊ φορήμεθα σὺν μελαίνοι
χειμῶνι μόχθεντες μεγάλῳ μάλα·
πὲρ μὲν γὰρ ἄντλος ἰστοπέδαν ἔχει,
λαῖφος δὲ πᾶν ζάδηλον ἦδη,
ἄκαὶ λάκιδες μέγαλαι κατ' αὐτο·
χόλαισι δ' ἄγκυρραι, τὰ δ' ὀήϊα
τοὶ πόδες ἀμφοτέρῳ μένοισιν
ἐν βιβλίδεσσι· τοῦτό με καὶ σ[άοι
μόνον· τὰ δ' ἄχματ' ἐκπεπ[.]άχμενα
..]μεν φόρηνητ' ἔπερθα, τῶν[...]
]ενοισ[

αδυνατώ να κατανοήσω τη διαπάλη των ανέμων·
γιατί το ένα κύμα κυλά από τη μια, και τ' άλλο από
την άλλη, κι εμείς στη μέση πάμε όπου μας πάει το
πλοίο το μαύρο, μοχθώντας με τη μεγάλη θύελλα·
ως πάνω από το κατάρτι το νερό, διάτρητο και το
πανί, και μεγάλες τρύπες πέρα για πέρα· χαλαρώνουν
οι ἄγκυρες· το πηδάλιο τα πόδια μου και τα δυο
μένουν (μπερδεμένα) στα σκοινιά· τούτο
μόνο με σώζει· το ... φορτίο ... πάνω ...

(Αλκαίος, 19. ἀσυννέτημι ..., 30D, 148P)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προκείμενη εργασία έχει ως στόχο τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των διαφορετικών εκφάνσεων και επιπέδων της τρέλας, καθώς και της ιδιαίτερης οργάνωσης που αυτή αποκτά σε κάθε πεδίο εκδήλωσής της, όπως παρουσιάζεται από τον Σαίξπηρ στο θεατρικό του έργο *Ο Βασιλιάς Ληρ*. Η αναπαράσταση, νοούμενη ως διαδικασία λογοτεχνικού μετασχηματισμού της πραγματικότητας, και εν προκειμένω αυτής των αρχών του 17^{ου} αιώνα, μελετάται με την βοήθεια ερμηνευτικών μεθοδολογικών εργαλείων και βάσει των κατευθυντήριων αξόνων που τίθενται στην *Ιστορία της Τρέλας* του Michel Foucault ως προς τη διερεύνηση της «διπλής τρέλας»: της τρέλας εννοημένης αφενός ως επαναστατικής πράξης απέναντι στο Λόγο και αφετέρου ως πράξης υποταγής σε αυτόν, με απότοκο την επικράτηση αυτής της «άλλης τρέλας» που όμως απαγορεύει στους ανθρώπους να είναι τρελοί, δηλαδή της λογικής¹. Αρωγοί στην ερμηνευτική προσπάθεια στάθηκαν άλλοι μελετητές, το έργο των οποίων συνομιλεί – άλλες φορές με τρόπο αμεσότερο και άλλες όχι – με αυτό του Foucault.

Η ερμηνευτική προσέγγιση – τόσο λόγω της περιορισμένης έκτασης της εργασίας που επιβάλλει σημαντικές οριοθετήσεις προς όφελος της επιστημονικής ορθότητας και συνέπειας, όσο και λόγω της πρόθεσης να αναδειχθούν οι διαφορετικές ‘τονικότητες’ των δύο μόνο βασικών χαρακτήρων διαμέσου της μελέτης του κοινού ιδιοσυγκρασιακού και κοινωνικού τους χαρακτηριστικού – προσανατολίζεται στη μελέτη των δεσποζουσών μόνο όψεων της τρέλας, αφήνοντας κάπως στο περιθώριο άλλες εξίσου ενδιαφέρουσες εν γένει, όμως εν προκειμένω δευτερεύουσες αναπαραστάσεις (όπως για παράδειγμα η περίπτωση του Έδγαρ). Η διάρθρωση, συνεπώς, της εργασία πραγματώνεται σε δύο κεφάλαια, στα οποία μελετάται καθένας από τους δύο βασικούς φορείς της τρέλας στο έργο, προκειμένου να ανοίξει ένα λεπτό πέρασμα, ίσως, προσέγγισης και κατανόησης της τρέλας μέσα στο ευρύ και πυκνό φάσμα της λογοτεχνικής της αναπαράστασης, χωρίς, ωστόσο, να επιδιώκεται σε καμία περίπτωση μία κάθετη απόφαση σχετικά με την αναπαράσταση της τρέλας στο *Βασιλιά Ληρ*. Το πρώτο κεφάλαιο μελετά τις δραματουργικές επιλογές του Σαίξπηρ ως προς την παρουσίαση της ιδιόρρυθμης φιγούρας του Τρελού του Ληρ, καθώς και τη σχέση Λόγου – Παράλογου, όπως την ενσαρκώνει, ενώ το δεύτερο άπτεται της μελέτης των ιδιαίτερων αποχρώσεων της τρέλας του ίδιου του Ληρ, δηλαδή των ψυχικών και νοητικών διεργασιών που τον φέρνουν αντιμέτωπο με το Λόγο.

1Μ. Φουκώ, *Η Ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φρ. Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα, 2004., σσ. 5 – 6

I. Ο Τρελός του Ληρ

Μολονότι η μορφή του τρελού γελωτοποιού – ήδη γνωστή από το ‘μωρό’ (stupidus) του ελληνορωμαϊκού θεάτρου, τους πονηρούς κωμικούς δούλους, την *commedia dell’ arte* και την *commedia erudita*² – δε συνιστά σε καμία περίπτωση σαιξπηρική καινοτομία, ωστόσο ο Άγγλος δραματουργός όχι μόνο επαναφέρει το μεσαιωνικό θεσμό του γελωτοποιού της αυλής (clown/fool)³, αλλά σε πολλά έργα του τον εισάγει σε σημεία που αποτελούν δραματουργικά κλειδιά⁴, όπως συμβαίνει με τον Touchstone του *Όπως σας αρέσει* και τον ανώνυμο Τρελό του *Βασιλιά Ληρ*⁵. Εύθυμοι αρλεκίνοι που συνδέονται με κάποια βαθύτερη συγγένεια ως ηθικοί (και καυστικοί) σχολιαστές του καιρού τους. Όμως, πέρα από την πληθώρα εκδηλώσεων του τρελού – είτε ως δομικού προσώπου και συνδιαμορφωτή της δράσης, είτε ως παράπλευρης κωμικής φιγούρας – στα προ του Σαίξπηρ χρόνια, στα δικά του έργα οι στερεότυπες μορφές των τρελών φαίνεται να έχουν για πρότυπο κυρίως τον τρελό των καρναβαλικών γιορτών, ο οποίος αποστασιοποιημένος από την καθημερινή πραγματικότητα βρίσκεται να παίρνει ρόλο κοινωνικού παρατηρητή και να ασκεί δριμεία κοινωνική κριτική, αποκτώντας ένα σπουδαίο φιλοσοφικό βάθος⁶.

Η ανωνυμία του Τρελού του Ληρ, που εύστοχα σημειώνει ο Jan Kott⁷, δεν μπορεί παρά να μην αυξάνει το φιλοσοφικό του βάρος, αφού, τονίζοντας το βασικό του χαρακτηριστικό (πως είναι ο Κορυφαίος των Τρελών, κι όχι απλώς ένας από αυτούς), χαράσσει ακόμα εντονότερα περιγράμματα στη μορφή του: μία φιγούρα αντισυμβατική που ενώ ‘μπαινοβγαίνει’ στην κοινωνία των ανθρώπων και φαίνεται να παραπαίει ανάμεσα στο λογικό και το παράλογο, στην πραγματικότητα συνιστά το πεδίο συγκερασμού τους, λειτουργώντας έτσι ως δικλείδα ασφαλείας ανάμεσα στους δύο κόσμους που ενώ προκαλεί την ώσμωσή τους, ταυτόχρονα τους κρατά και σε απόσταση. Ο Τρελός του Ληρ

2B. Πούχνερ, *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα Θεατρολογικά Μελετήματα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1997, σ. 77

3B. Πούχνερ, ό.π., σ. 87

4B. Πούχνερ, ό.π., σ. 92

5B. Πούχνερ, ό.π., σσ. 92 – 93

6Γιαν Κοττ, *Σαίξπηρ ο Σύγχρονός μας*, μτφρ. Αλ. Κοτζιάς, Ηριδανός, Αθήνα, 1970, σ. 166 και Β. Πούχνερ, ό.π., σσ. 78, 80. Για παραπάνω σχετικά με την καταγωγή και εξέλιξη του τρελού στο ευρωπαϊκό θέατρο καθώς και τα είδη των τρελών στο σαιξπηρικό έργο, βλ. Β. Πούχνερ, ό.π., σσ. 77 – 93 και Μ. Πλωρίτης, *Ο πολιτικός Σαίξπηρ. Η τραγωδία της εξουσίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002, σσ. 365 – 370

7Γιαν Κοττ, ό.π., σ. 164

υπερβαίνοντας το ρόλο του απλού αρλεκίνου της αυλής, γίνεται ο αντιήρωας της απλής επιβίωσης που, πιστεύοντας σε μία βαθύτερη υποστατική πραγματικότητα, κριτικάρει Θεούς, άρχοντες και ανθρώπους, αντιμετωπίζοντάς τους με μία «ισοπεδωτική δημοκρατικότητα» και αποκαλύπτοντας, με την ελευθερία και το αλλόκοτο φέρεσιμο που η τρέλα του χαρίζει, τις αυταπάτες και παθογένειές τους⁸. Στην πραγματικότητα, αν και ο Τρελός έχει τη φήμη, η θέση του δε βρίσκεται ανάμεσα σε εκείνους που παρασυρμένοι από τις φαντασιωτικές τους πλάνες παρερμηνεύουν τα σημάδια της πραγματικότητας, όπως ο Ληρ και σε ένα βαθμό ο Γκλόστερ, αλλά στην αντίπερα όχθη, καθώς διατηρεί ακέραια την ικανότητα εσωτερικού ελέγχου, την οποία για παράδειγμα ο Ληρ έχει πλήρως απολέσει, καθώς και την ικανότητα οριοθέτησης και διάκρισης ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία, τον εαυτό του και τους άλλους, τον εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο, το παρελθόν και το παρόν. Εάν τις λειτουργίες αυτές ήταν και ο Ληρ σε θέση να τις επιτελέσει θα είχε, ίσως, σωθεί από την τρέλα.

Προικισμένος με τόσες αρετές ο Τρελός και έχοντας το χάρισμα (ή το κουσούρι) να μη μπορεί να πει ψέματα⁹ («πάρε ένα δάσκαλο να μάθει τον τρελό σου να λέει ψέματα. Θα 'θελα πολύ να μάθω να λέω ψέματα» Α', 4¹⁰) καθώς και τη βαθιά πεποίθηση πως η μόνη πραγματική τρέλα είναι να θεωρεί κανείς αυτόν τον κόσμο λογικό¹¹, αξιοποιεί το μόνο του όπλο για να αποκαλύψει την παραδοξότητα και ανοησία του καθαρού Λόγου: τον ίδιο το λόγο¹². Μορφώνει μία γλώσσα αλλόκοτη, μία γλώσσα με πολλές αποχρώσεις που, από γουστόζικους αυτοσχεδιασμούς και χαριτωμένα ποιηματάκια μέχρι κοροϊδευτικά τραγουδάκια και δηκτικά λογοπαίγνια, αφήνει έκθετη την φωνή όχι μόνο του ίδιου του δημιουργού της αλλά και του Βασιλιά¹³ όσο και αν εκείνος επιμένει να μην την ακούει, παρά μόνο όταν είναι πια πολύ αργά. Έτσι, ο Τρελός καταφέρνει να συγκροτήσει έναν εξαιρετικό ποιητικό λόγο, ο οποίος αν και τίποτα περισσότερο από μία απλή πραγμάτωση της γλώσσας¹⁴, έχει την τρομερή

8B. Πούχνερ, ό.π., σ. 90

9Εράσμου, *Μωρίας Εγκώμιον*, μτφρ. Στρ. Τσίρκα, Ηριδανός, Αθήνα, 1970, σσ. 79 – 80

10 Όλα τα μεταφρασμένα αποσπάσματα που παρατίθενται, προέρχονται από τη μετάφραση του Β. Ρώτα. Ουίλιαμ Σαίξπηρ, *Βασιλιάς Ληρ*, μτφρ. Β. Ρώτας, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1992

11Γ. Κοττ, ό.π., σ. 168

12Σχετικά με την ιδιαιτερότητα της γλώσσας του Τρελού βλ. Γ. Κοττ, ό.π., σ. 168 – 169 και Β. Δαμιανάκου, *Ουίλιαμ Σαίξπηρ. Από τον Προμηθέα Δεσμώτη στον Άμλετ*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1994, σσ. 200 – 201. Ενδιαφέρουσες οι διαφορετικές προοπτικές σχετικά με τη γλώσσα του Τρελού: με τη διάκριση λόγια – λαϊκή γλώσσα, για τη γλώσσα των αρχόντων και του Τρελού αντίστοιχα (Β. Δαμιανάκου), αντιστικτικά ως προς την παρατήρηση πως «Ο Τρελός υιοθετεί τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Άμλετ στις σκηνές που υποδυόταν τον τρελό. (...) Η γλώσσα του είναι η γλώσσα του σημερινού μαύρου χιούμορ» (Γ. Κοττ). Η αντίστιξη προκύπτει από την επιλογή διαφορετικών ερμηνευτικών δρόμων – για τον Κοττ ο *Βασιλιάς Ληρ* είναι μείγμα στοιχείων τραγικών και γκροτέσκο, η Δαμιανάκου επιμένει στην τραγικότητα – που οδηγούν σε αποκλίνοντα μονοπάτια πάνω σε όλα τα ζητήματα (γλώσσα, τραγικά – κωμικά στοιχεία, χαρακτήρας Ληρ, κλπ).

13Π. Μπρουκ, *Η Αρετή της Συγγνώμης – Σκέψεις πάνω στο Σαίξπηρ*, μτφρ. Μ. Χατζημανουήλ, Σοκόλη, Αθήνα, 2016, σ. 57

14Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φρ.. Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα, χ.χρ., σ. 33

ικανότητα να ξεσκεπάσει τον παραλογισμό της πραγματικότητας (ή διαφορετικά τον παραλογισμό της λογικής) και την τρομερή ουσία των πραγμάτων¹⁵, όπως με ευκολία και κομψότητα κάνει ο αρλεκίνος όταν καθρεφτίζει την τρέλα του Ληρ στα λόγια του: «*Με λες τρελό γιόκα μου;*» - «*Όλους τους άλλους τίτλους σου τους χάρισες, αυτόν τον έχεις γεννητάτος.*» (Α', 4). Τελικά, αυτό που κατορθώνει ο Τρελός, περιφερόμενος ως μία φιγούρα αυτόνομη – αφού η τρέλα χαρίζει πρώτα πρώτα αυτονομία¹⁶ –, είναι το σπάσιμο όλων των κανονιστικών αρχών που καθιστούν τη γλώσσα απλώς εργαλειακή¹⁷ και η κατασκευή – μέσα από τις μετωνυμίες, τα ποιητικά τερτίπια και τα σχήματα λόγου – μίας άλλης γλώσσας, ιδιαίτερα παραμορφωμένης και από-ομαλοποιημένης, που όμως γίνεται φορέας της αλήθειας. Ωστόσο αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι πως ο Τρελός δε γίνεται ποτέ δυσάρεστος, ή τουλάχιστον ακόμα και αν η κριτική του γίνει υπερβολικά αιχμηρή ο ίδιος έχοντας πάντα το άλλοθι του παραλογισμού του (αν και καθόλου παράλογος στην πραγματικότητα) όχι μόνο δεν τιμωρείται, αλλά γίνεται ακόμη πιο περιζήτητος, καθώς ο ηγεμόνας διασκεδάζει¹⁸ ακόμη περισσότερο με την ωμή ειλικρίνειά του («*Αν πεις ψέματα, φιλαράκο μου, θα δουλέψει ματσούκι.*» Α', 4).

Ο Τρελός του Ληρ, λοιπόν, ο μεγαλύτερος τρελός του κόσμου, κατέχει όλα όσα θα έπρεπε να έχει ο Βασιλιάς του: λαϊκή σοφία, ρεαλισμό και γνώση της ανθρώπινης κατάστασης, συμπόνια και κυρίως – ό,τι περισσότερο λείπει του Ληρ – επίγνωση της δικής του τρέλας. Πάνω σε αυτήν την παραδοχή ο τρελός οικοδομεί ολόκληρη τη φιλοσοφία του: «*όλοι είναι τρελοί και ο πιο μεγάλος τρελός είναι κείνος που δεν ξέρει πως είναι τρελός, δηλαδή ο ηγεμόνας*»¹⁹. Για αυτό ο Ληρ του μοιάζει ακόμα πιο γελοίος και τον αναγκάζει να εκτοξεύει εμπαιγμούς εναντίον του, αλλά ακόμα προκαλεί και τη μεγαλύτερη ίσως στιγμή ειλικρίνειας και συμπόνιας από έναν τρελό αρλεκίνο για το Βασιλιά του, όταν ο Τρελός επαναλαμβάνοντας εν αγνοία του την διογενική ρήση²⁰, ομολογεί στο Ληρ ήδη από την πρώτη πράξη «*Δεν έπρεπε να γεράσεις προτού φρονιμέψεις*» (Α', 5). Ωστόσο, ο Τρελός, που δρα και σαν αντιστάθμισμα στις τρέλες του Ληρ²¹, αν και ωριμότερος του αφέντη του δεν τον εγκαταλείπει και μένει μαζί του καρτερικά μέχρι το τέλος, σταλάζοντάς του λίγη – λίγη τη δική του λογική μέχρι ο Ληρ να μην τον χρειάζεται πια, πλησιάζοντας στη δική του αυτονομία, και εκείνος να εξαφανιστεί με την αλλόκοτη ατάκα «*Κι εγώ θα πλαγιάσω μεσημεριάτικα.*» (Γ', 6)

15Αικ. Δούκα – Καμπιτόγλου, *Δύο αναφορές στο Σαίξπηρ*, Κωνσταντινίδη, Θεσ/νίκη, 1977, σ. 38

16D. Cooper, *Η γλώσσα της τρέλας*, μτφρ. Α. Θεοδωρακόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1978, σ. 22

17D. Cooper, *ό.π.*, σ. 27

18Εράσμου, *ό.π.*, σ. 79

19Γιαν Κοττ, *ό.π.*, σ. 165

20«*Μήν οὔν πρότερον, ὧ μάταιε, βασιλεύειν ἐπιχείρειν πρὶν ἢ φρονῆσαι*» ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Διάλογος Ἀλέξανδρου καὶ Διογένη – Ὀλυμπιακός – Ὁ κυνηγός*, Θύραθεν Εκδόσεις, Θεσ/νίκη, χ.χρ. *Περὶ Βασιλείας*, Δ, σ. 64 (71M)

21G. Orwell, *Ο Τολστόι, ο Βασιλιάς Ληρ και ο Τρελός*, μτφρ. Ν. Μπάρτη, εκδ. Γνώση, 1983, σ. 19

II. Η Τρέλα του Ληρ

*«Έχασες τα μυαλά σου Γουίλι;
Τα φτωχά γέρικα μυαλά σου, τα άθλια
υπολείμματα του λογικού;»
(Σ. Μπέκετ, *Ευτυχισμένες Μέρες*. Ω, οι ωραίες μέρες)*

«Πέστε μου, κόρες μου, τώρα που βγάζω τα δυο της βασιλείας μου φορέματα, όρεξη για κατακτήσεις κι έγνοιες της εξουσίας, να ιδώ από σας ποια μ' αγαπάει πιο πολύ, ώστε η περίσσια μου ευλογία ν' απλωθεί εκεί που η φύση το απαιτεί με την αξία της»: είναι μερικές από τις κουβέντες του Ληρ στον πρώτο του λόγο (Α', 1) όταν αποφασίζει να μοιράσει τα μιάτια του και να μείνει γυμνός. Είναι και τα λόγια που σηματοδοτούν τη μετάβασή του σε μία νέα κατάσταση και, ακόμα και αν ήταν τα μοναδικά λόγια που ο Ληρ θα είχε να πει σε ολόκληρο το έργο, δεν θα είχε σημασία γιατί αυτά αρκούν ώστε να αρχίσει μία πορεία αποδόμησης τόσο του κόσμου όπως τον ήξερε, όσο και του ίδιου, ενός φαινομενικά αψεγάδιαστου Βασιλιά, αλλά με πολλά «εσωτερικά ελαττώματα»²². Είναι πράγματι αρκετά περιεκτικές και προφητικές οι κουβέντες αυτές που ο Σαίξπηρ αποφασίζει να βάλει στο στόμα του τόσο νωρίς, μόνο που ο πανίσχυρος ακόμη τότε Βασιλιάς δεν έχει τη δύναμη να το καταλάβει, όπως λίγο μόνο αργότερα δε μπορεί να δει και την αλήθεια στα λόγια του Τρελού του: «Τώρα είσαι ένα μηδενικό σκέτο (...) εσύ δεν είσαι τίποτα» (Α', 4). Ωστόσο, μετά από αυτήν τη δοκιμασία αγάπης ο Ληρ θα μείνει πράγματι γυμνός²³ - κι όχι μόνο από τα βασιλικά προνόμια που με τόση αλαζονεία νόμιζε πως

22Π. Μπρουκ, ό.π., σ. 54

23Γ. Κοττ, ό.π., σ. 156 - 157

μπορούσε να διατηρήσει παρά την οικειοθελή απόσυρσή του²⁴, αλλά γυμνός κυριολεκτικά – σα ζητιάνος με κουρελιασμένα ρούχα, σακατεμένος ηθικά και σωματικά, που τραβά το δύσβατο δρόμο της μόνωσης και της αποξένωσης, ώστε να βρεθεί αντιμέτωπος με όλες τις τρομερές αλήθειες που η Ηδονή, η Φιλαντία, η Κολακεία και οι υπόλοιπες αδυναμίες που «υπηρετούν» την τρέλα προορισμένες να κυριέψουν ακόμη και τους αυτοκράτορες,²⁵ του έκρυσαν περίτεχνα στις αυταπάτες που έπλαθαν.

Η τρέλα του Ληρ που αρχίζει με τη συνειδητοποίηση των σφαλμάτων του και τον κάνει να αναφωνεί: «Χτύπα αυτήν την πόρτα, που άφησε να μπει η τρέλα σου και να βγει η κρίση η ακριβή σου!» (Α', 4) – ακόμη και αν η κρίση του ποτέ δεν ήταν ακριβή στην πραγματικότητα – έχει προγραφεί πριν ακόμα από την έναρξη του έργου ως η αναπόφευκτη συνέπεια της έξαρσης των παθών και της αχαλίνωτης παράδοσης στις επιθυμίες του²⁶, δηλαδή στη ναρκισσιστική του δίψα για εξουσία και δύναμη· ως η αναπόφευκτη θεραπεία, με άλλα λόγια, της ψυχής του. Ο κόσμος της λογικής, όπως τον έχει πλάσει, είναι που δεν του επιτρέπει να δει πως τα πάθη – ως η μοναδική επιφάνεια επαφής και επικοινωνίας ψυχής και σώματος²⁷ – τον κάνουν όχι μόνο παράλογο, μα και συναισθηματικά ασταθή, διαταράσσοντας τη σχέση του με την πραγματικότητα, αφού αναδιοργανώνουν την αντίληψη που έχει για τον κόσμο, διαμορφώνοντας μία εσωτερική, έμμονη και υπεραπλουστευμένη αναπαράστασή του²⁸. Έτσι, αν και προβάλλει αποφασισμένος να είναι έτοιμος για τη συνάντησή του με το θάνατο και ελπίζοντας πως μέχρι τότε θα περάσει ήσυχα τα γηρατιά του με την αγαπημένη του Κορδέλια, δεν πρόκειται παρά για μία ακόμη αυταπάτη²⁹. Με τη δοκιμασία αγάπης πιάνεται στην παγίδα που μόνος του έστησε, καθώς αποκαλύπτεται όχι μόνο πόσο ανέτοιμος είναι να αποσυρθεί³⁰, αλλά και πόσο ελάχιστα γνωρίζει τα πάθη και τις έξεις που τον κυριεύουν. Η ματαίωση που του προκαλεί η βίαιη αποκοπή του από το αντικείμενο της αιμομικτικής του αγάπης, την Κορδέλια³¹, τον συγκλονίζει τόσο βαθιά ώστε στέκεται η αιτία να αρχίσει το μακρύ ταξίδι της αποδόμησης των αλλοτριωμένων δομών μίας ολόκληρης ύπαρξης, μίας ολόκληρης ζωής μέσα στην κυριαρχία, και της αναδόμησης τους σε

24Αικ. Δούκα – Καμπιτόγλου, ό.π., σ. 38

25Εράσμου, ό.π., σ. 41

26Μ. Φουκώ, ό.π., σ. 101

27Μ. Φουκώ, ό.π., σ. 101

28Α. Γκριν, *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002, σ. 186

29Μ. Lings, *Το μυστικό του Σαίξπηρ*, μτφρ. Παν. Σουλτάνης, Πεμπτουσία, Αθήνα, 1991, σ. 87

30D. Cooper, ό.π., σ. 51 – 52: «Υπάρχει η ανάγκη για απόχτηση συνείδησης του ίδιου του θανάτου μας, για αποδραματοποίηση του θανάτου. Νομίζω πως σε τελική ανάλυση, ο φόβος μας για το θάνατο είναι ο φόβος που ξεκινάει από την ανικανότητά μας να πεθάνουμε».

31Α. Γκριν, ό.π., σ. 176

λιγότερο αλλοτριωμένο τρόπο ζωής, δηλαδή περισσότερο υπεύθυνο³². Η Ρεγάνη, για μοναδική ίσως φορά, λέει την αλήθεια: «*ανέκαθεν πολύ λίγο γνώριζε τον εαυτό του*» (A, 1).

Παρότι η σχέση του Ληρ με την αλήθεια ήταν, καθώς φαίνεται, πάντοτε διαταραγμένη, η αρχή της μανίας του τοποθετείται στο οριακό εκείνο σημείο που σπάει εντελώς έστω και η ψευδαίσθηση για την ύπαρξη μίας τέτοιας σχέσης³³. Και εδώ είναι που ο Ληρ βρίσκεται στο δυσκολότερο μονοπάτι της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς απογυμνωμένος από τον προστατευτικό μανδύα της εξουσίας, έχει να διαλέξει ανάμεσα στο βιολογικό και το συμβολικό θάνατο. Η επιλογή είναι σχεδόν μοιραία· θα θριαμβεύσει η τρέλα, το μόνο καταφύγιο τη στιγμή που η κοινωνική του ύπαρξη καθίσταται αδύνατη με τους μέχρι τώρα όρους πραγμάτωσης της, αφού η μοιρασιά γίνεται από την αρχή και οι σχέσεις εκμεταλλευτών – εκμεταλλεζόμενων αντιστρέφονται. Κάποτε ο Ληρ με περίσσια αλαζονεία εξόρισε την Κορδέλια και τον Κεντ, τώρα βρίσκεται ο ίδιος αποδιωγμένος από τις άλλες δύο κόρες του που έχουν γίνει καθρέφτης των πιο βάνουσων πράξεων και των πιο σκοτεινών κομματιών της ψυχής του, όπως κι εκείνος τολμά να ομολογήσει: «*Κι όμως είσ' αίμα μου, είσαι σάρκα μου, κορίτσι μου· ή μάλλον είσαι μες στη σάρκα μου μια αρρώστια, που αναγκασμένος είμαι να τη λέω δικιά μου*» (B', 4). Η πορεία καταβύθισής του στην τρέλα είναι βασανιστική όχι μόνο επειδή σημαίνει τον κοινωνικό του αποκλεισμό, αλλά κυρίως επειδή τον φέρνει αντιμέτωπο με την τρομερή ευθύνη – και αυτό για πρώτη φορά του συμβαίνει – να εξαλείψει τις παραμορφώσεις του και να οριοθετήσει το φαντασιακό του, ώστε να μιλήσει με τη δική του φωνή και αυτή τη φορά να πει τη δική του αλήθεια· κι αυτό είναι, ίσως, η μεγαλύτερη πράξη υπευθυνότητας και απελευθέρωσης, αφού οδηγεί στην αυτογνωσία³⁴.

Εάν, λοιπόν, η δυσαρμονία στο Ληρ ήταν πως «κλείνει μία μεγάλη ψυχή σε ένα μικρό μυαλό»³⁵, από 'δω και στο εξής παύει να ισχύει, αφού το λογικό του εξοντώνεται από μία επανάσταση που συντελείται μέσα στον ίδιο το Λόγο³⁶ και αντιστρέφει όλες τις έννοιες: το νόημα γίνεται μη νόημα, το είναι μεταπίπτει στο μη είναι, η ύπαρξη στην ανυπαρξία και την εκμηδένιση³⁷. Στη σκηνή της θύελλας, μία νύχτα «*που δε λυπάται ούτε σοφούς ούτε τρελούς*» (Τρελός, Γ', 2), συντελείται η κορυφαία στιγμή σύγκρουσης του Ληρ με τα εσωτερικά του στοιχεία που μετουσιωμένα σε θύελλες και καταιγίδες

32D. Cooper, ό.π., σ. 40

33M. Φουκώ, ό.π., σ. 117

34M. Φουκώ, ό.π., σ. 25 – 26

35Αικ. Δούκα – Καμπιτόγλου, ό.π., σ. 39. Βλ. και την ανάλογη διατύπωση του W. Knight «Ο Ληρ είναι στο πνεύμα παιδί και στο πάθος τιτάνας» (η μτφρ. δική μου), G. W. Knight, *The Wheel of Fire. Interpretation of Shakespeare's Tragedy*, Meridian Books, THE WORLD PUBLISHING COMPANY, Cleveland and N. York, 1964, σ. 164

36Ζακ Ντεριντά, *Η γραφή και η διαφορά*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2003, σ. 65

37M. Φουκώ, ό.π. σ. 21 και D. Cooper, ό.π., σ. 40 – 41

κατακλύζουν τον εξωτερικό κόσμο, που «βουλιάζει μέσα στην οικουμενική Μανία»³⁸ αποδεικνύοντας τη νίκη της τρέλας, και τον καλούν να τα δαμάσει. Και θα το κάνει, αφού, σε κατάσταση εκστατικής διέγερσης και απελπισίας³⁹ μαζί, ζητά αχόρταγα την τιμωρία του, αφήνοντας τη ζώδη φύση της τρέλας ελεύθερη⁴⁰ να ξεσπάσει μαζί με τη φυσική καταστροφή και εκφράζοντας ανομολόγητες αλήθειες⁴¹ μέσω ενός παραληρηματικού⁴² ποιητικού λόγου που ο ίδιος συνιστά βίωμα και απόδειξη του παράδοξου⁴³: «Φύσηξε, αγέρα, σκάσ' τ' ασκιά σου! Λύσσα! Φύσα! (...) Της φύσης σύντριψε τις μήτρες, λιώσε μονομιάς όλους τους σπόρους που γεννούν αχάριστους ανθρώπους.» (Γ', 2). Ο 'μεταμορφωμένος' αυτός λόγος του Δηρ αποκαλύπτει το σπάσιμο του εγωισμού του, φέρνοντας στα ανώτερα στρώματα της ψυχής του πρωτόγνωρες ευαισθησίες και συναισθήματα, όπως η συμπόνια, η συμπάθεια και ο οίκτος – την ύπαρξη των οποίων παντελώς αγνοούσε – απέναντι στο «φτωχό τρελό αγόρι» (Γ' 2), τον παλιάτσο του, που στο πρόσωπο του βλέπει πια τον εαυτό του. Να που αυτός ο παρανοϊκός λόγος φαίνεται πως τελικά βρίσκεται πολύ κοντά σε κάποια ζωοδόχο πηγή νοήματος⁴⁴ μετατρέποντας αυτήν την ατελείωτη κρίση στην αρχή της Κάθαρσης· της λύτρωσης και ανακούφισης μέσα από τον ίδιο τον πόνο, γιατί όπως ο Γκλόστερ στην τυφλότητα δε βρίσκει παρά την όρασή του, έτσι κι ο Δηρ στον παραλογισμό δε βρίσκει παρά τη λογική που του έλειπε. Όσο ο Δηρ βρίσκεται εγκλωβισμένος μέσα στη μανία της φύσης, προσπαθώντας να (ανα)καλύψει το υπαρξιακό του κενό, – όπως ο σύγχρονος άνθρωπος του Ιονέσκο και του Μπέκετ κλεισμένος σε ένα διαμέρισμα ασφυκτικά γεμάτο ή θαμμένος κάτω από λόφους άμμου⁴⁵ – η τραγική νομοτέλεια της ύβρεως⁴⁶, ή ίσως τελικά η τραγική νομοτέλεια της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης, αποκαλύπτεται όλο και περισσότερο, αφού η τρέλα φαίνεται να

38M. Φουκώ, ό.π. σ. 27

39A. Γκριν, ό.π., σ. 178: «τα πάθη εντοπίζονται (νοσογραφικά, αλλά και χωρίς αμφιβολία ανατομικά) στη διαπλοκή της ψυχής με το σώμα (...) το σώμα είναι έκδηλα συγκλονισμένο: αρκεί να παρατηρήσουμε σημάδια διέγερσης του θυμικού, ή αντιθέτως, αυτά τις ακραίες κατάπτωσης.»

40M. Φουκώ, ό.π. σσ. 91 – 2

41M. Φουκώ, ό.π. σ. 27: «μέσα απ' το κάθε παραλογητό γεννιέται κάτι που κείτονταν κρυμμένο σαν μυστικό, σαν μία απρόσιτη αλήθεια, στα σπλάχνα της γης»

42M. Φουκώ, ό.π., σσ. 111, 113 – 4

43D. Cooper, ό.π., σσ. 41 – 2 και M. Φουκώ, ό.π., σ. 111 (γλώσσα του παραληρήματος)

44Ζακ Ντεριντά, ό.π., σ. 64

45Νέος Ενοικιαστής (Ιονέσκο, 1955), όπου ένας άνθρωπος που μετακομίζει, στοιβάζει τα πράγματά του στο νέο του δωμάτιο, όμως τελικά ο χώρος συρρικνώνεται τόσο πολύ ώστε να πνίγεται μέσα στον ασφυκτικό κλοιό που μόνος του έφτιαξε. (βλ. και Γ. Κοττ, ό.π., σ. 137 σχετικά). *Ευτυχισμένες Μέρες* (Μπέκετ, 1960), όπου μία γυναίκα, η Γουίνη, θαμμένη σε έναν χωμάτινο λόφο και μετά σκεπασμένη από ένα σωρό σκουπιδιών επαναλαμβάνει την ίδια λεκτική πράξη, – καθώς το μόνο που της έχει μείνει είναι ο λόγος, συχνά αποστερημένος από λογική – διαδικασία που ενώ τη συνθλίβει, ταυτόχρονα τη λυτρώνει. Παρά τη σημαντική ειδολογική διαφορά των τριών κειμένων, η αναλογία με τη σκηνή της θύελλας του *Βασιλιά Δηρ* γίνεται λόγω της έκθεσης μίας μοναχικής υπαρξιακής αναζήτησης του ανθρώπου και της προσπάθειάς του να επανανοηματοδοτήσει τη ζωή του, την οποία βρίσκουμε, ως διαχρονική κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης, και στα τρία έργα.

προκύπτει ως μοιραία και λυτρωτική τιμωρία όχι τόσο για την αποκατάσταση της κοινωνικής τάξης, μα για την αποκατάσταση του αληθινού νοήματος της ύπαρξης, που οι ίδιοι οι άνθρωποι με τις αφροσύνες τους, και τη καταστροφική παρέμβαση του Λόγου, κατέστρεψαν.

Η επιλογή του Σαίξπηρ να προσφέρει στο Ληρ τον παραλογισμό ως σύμμαχο και σύντροφο του σε αυτό το μακρύ ταξίδι προκαλεί παράξενες κι ενδιαφέρουσες ιδιομορφίες, που είναι πολύ πιθανό πως αν δεν υπήρχαν το έργο δεν θα είχε καταφέρει να αυτονομηθεί από *Το αληθινό χρονικό της ιστορίας του Βασιλιά Ληρ και των τριών θυγατέρων του*, το ρομαντικό παραμύθι του 1590 που λειτούργησε ως πρότυπό του⁴⁷. Οι ενδιαφέρουσες αυτές μεταμορφώσεις που εκδηλώνονται ως τα πεδία συνδυασμού τραγικών και οιονεί κωμικών ή γελοίων στοιχείων χωνεμένων μέσα σε έναν κόσμο παραλογισμού που καμώνεται το λογικό, προκαλούν τη δημιουργία του γκροτέσκο⁴⁸, που ξαναγράφει μια κλασική τραγωδία σε άλλο τόνο. Διαλέγοντας ο Σαίξπηρ μερικές κωμικές κλωστές για να υφαίνει και τις πιο μεγάλες στιγμές τραγικότητας – όπως το ταξίδι του Γκλόστερ με τον Έδγαρ μεταμορφωμένο σε τρελό και η εικονική αυτοκτονία του πρώτου σε μία σκηνή με σπουδαίο δραματικό βάθος ή ακόμη μερικές αλλόκοτες αντιδράσεις του δύστυχου Ληρ που μέσα στην τραγικότητα του προκαλούν ένα ελαφρύ σαρκαστικό μειδίαμα – καταφέρνει να αμβλύνει ελαφρά τη σοβαρότητα της κλασικής τραγωδίας και να την κάνει και αυτήν, όπως και τα πρόσωπα του έργου του, να παραφρονήσει και να παραμορφωθεί προκαλώντας ακόμη και γέλιο, μαζί με ένα συναίσθημα μεγάλης ματαιότητας (και ματαίωσης) εξαιτίας της αίσθησης πως το παιχνίδι είναι στημένο και προορισμένο να παίζεται μέσα σε ένα κλειστό, εξαιρετικά συγκρουσιακό σύμπαν, χωρίς διέξοδο, αφού κάθε λύση μοιάζει εξίσου καταστροφική, όμως ο άνθρωπος αναγκασμένος να μην τα παρατήσει, πρέπει να διαλέξει. Και πράγματι ποια είναι η διέξοδος και η δικαίωση που προτείνει ο Σαίξπηρ μετά ένα τόσο μεγάλο και βασανιστικό ταξίδι στην τρέλα και την παραδοξότητα; Ο Ληρ και η Κορδελία να πεθάνουν αγκαλιασμένοι, αφού έχουν προηγηθεί τα τρομερά λόγια του, που αποκαλύπτουν πως επιτέλους ο Ληρ είναι άνθρωπος και αισθάνεται:

«Έλα να πάμε στα δεσμά μας: οι δυο μας μόνοι, σαν πουλάκια στο κλουβί, θα κελαηδάμε. Όταν μου λες να σε βλογώ, θα γονατίζω και θα λέω συγχώρα με. Έτσι θα ζούμε (...) και μονάχα εμείς θα νιώθουμε το μυστήριο των όντων, σάμπως να ‘μαστε κατάσκοποι του θεού» (E', 3)

46Αναλυτικότερα για το θέμα της ύβρεως, βλ. Μ. Πλωρίτης, *Ο πολιτικός Σαίξπηρ – Η τραγωδία της εξουσίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002, σσ. 258, 178 – 9 και Α. Γκριν, ό.π., σ. 177 («Τρέλα και πάθος: παραπόταμοι του ίδιου ποταμού που πηγάζει από την ύβρι»)»

47B. Δαμιανάκου, ό.π., σ. 170

48Αναλυτικά για το γκροτέσκο στο *Βασιλιά Ληρ* βλ., W. Knight, ό.π., σσ. 160 – 176 (VIII, “King Lear and the comedy of Grotesque”)· Ph. Thomson, *Το Γκροτέσκο*, μτφρ, Ι. Ράλλη – Κ. Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα, 1984, σσ. 52, 94 – 7· Γ. Κοττ, ό.π., σσ. 133 – 151

Το ταξίδι έχει τελειώσει. Η τρέλα μπορεί πια να υποχωρήσει, αφού η ύπαρξη του ανθρώπου ανασυγκροτήθηκε και η αυταπάτη πως μπορεί να ζήσει μόνος γκρεμίστηκε, όμως θέση στον κόσμο αυτό για εκείνον πλέον δεν υπάρχει. Ό,τι έγινε στην πρώτη πράξη, όταν ο Ληρ, αποφάσισε να απαλλαγεί από την εξουσία, επαναλαμβάνεται: η κοινωνική ισορροπία καταστρατηγείται, καθώς διαφορετικοί παίκτες του παιχνιδιού προσπαθούν να καθορίσουν τις παραμέτρους της κοινωνικής συναίνεσης – ή επιβίωσης, καλύτερα – οριοθετώντας κατά πώς το αντιλαμβάνονται και τους είναι συμφέρον τη φύση και το περιεχόμενο των ηθικών κανονιστικών αρχών· διαμορφώνοντας, δηλαδή, την ηθική στο εδώ και τώρα. Ο Ληρ όμως αυτό το παιχνίδι το έχει ήδη παίξει και έχει ηττηθεί· ακόμη και σε έναν κόσμο διαποτισμένο από τις πράγματι αγνές αρετές του Έδγαρ και του Κεντ, νικητών της αναμέτρησης, δεν μπορεί να πάρει πίσω τη θέση του. Ο μόνος δρόμος για το Ληρ είναι να μείνει μαζί με την αγαπημένη του Κορδέλια που ώριμος πια και ικανός να την αγαπήσει, ξαναβρίσκει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα δύο προηγηθέντα κεφάλαια επιτεύχθηκε η μελέτη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της τρέλας για καθένα από τα δύο πρόσωπα του σαιξπηρικού έργου και αποκαλύφθηκε ακριβώς η ιδιαιτερότητα και οι διαφορετικές αναπαραστάσεις της: είτε ως κινητήριας και δημιουργικής δύναμης που εφοδιάζει

τον ανθρώπινο νου με την επαναστατική ικανότητα της αυτόνομης νόησης – όπως στην περίπτωση του παλιάτσου – είτε ως εξίσου επαναστατικής, πλην όμως και ψυχοπαθολογικής, διαδικασίας αποδόμησης και ανασυγκρότησης του ‘εαυτού’, καθώς και πλήρωσης του υπαρξιακού κενού με την ανακάλυψη μίας διαφορετικής διάστασης της ανθρωπίνης, ατομικής και κοινωνικής, υποστατικής κατάστασης, που προκύπτει ως αποτέλεσμα διεργασιών αυτοπροσδιορισμού και εξάλειψης των εκφράσεων της ετερότητας – όπως στην περίπτωση του Ληρ.

Μέσα από το παράδειγμα του Ληρ φάνηκε πως η διαμορφωτική δύναμη του Λόγου προχωρά από τα έξω προς τα μέσα, καθώς είναι κοινωνικά επιβεβλημένα μέσω της μορφοποίησης ενός πλαισίου ηθικών κανονιστικών αρχών που καθορίζει τις σχέσεις εκμεταλλευτή – εκμεταλλευόμενου, διαδικασία την οποία μέχρι ένα σημείο διηύθυνε ο Ληρ, ώστε να εξασφαλίζεται ο κοινωνικός έλεγχος. Αντιθέτως, φάνηκε πως η τρέλα ακολουθεί την αντίστροφη πορεία, καθώς ενώ παραμένει φωλιασμένη στην ψυχή του ανθρώπου, σε ένα οριακό σημείο – μία κορυφαία στιγμή συγκίνησης (εδώ η αποκοπή του Ληρ από την Κορδέλια) – αποκαλύπτεται και ξεσπά, καθώς προβάλλει επείγουσα η ανάγκη της αντίστασης στο Λόγο. Έτσι, καθώς ο κομορμισμός του εξουσιαστικού λόγου, τον οποίο η τρέλα δεν αναγνωρίζει, σπάει, ο άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπος με τον εαυτό του και προβάλλει έναν άλλο Λόγο – παράλογο, όπως στο ξέσπασμα της τρέλας του Ληρ και όπως πάντοτε συνέβαινε με τον Τρελό. Ωστόσο, από το παράδειγμα των βιολογικών και πολιτικών επιγόνων του Ληρ – και σημερινών φορέων του εξουσιαστικού Λόγου – που τον αποδιώχνουν βίαια όταν τρελαίνεται, αποδεικνύεται πως και στην περίπτωση της αποξένωσης από τον εαυτό όσο και στην περίπτωση της μόνωσης από το κοινωνικό σώμα, ο Λόγος είναι αυτός που κινεί κρυφά τα νήματα, προβάλλοντας τις αλλοτριωμένες δομές του απέναντι στην αποδόμηση που προτείνει η Τρέλα.

Καταληκτικά, μία ολιστική προσέγγιση του κόσμου του Ληρ, με τη μάχη της τρέλας μέσα σε αυτόν και τη διπλή εναλλαγή της εξουσίας – μία στην αρχή και μία στο τέλος του έργου –, αποκαλύπτει πως όσο συγκρουσιακός και αντιφατικός και αν φαίνεται, άλλο τόσο ομοιογενής και συνεχής είναι στην πραγματικότητα, αφού διέπεται από τους ίδιους κανόνες (ηθικής), που απλώς κάποια στιγμή – μία κομβική στιγμή, είναι η αλήθεια – αλλάζουν χέρια, με αποτέλεσμα οι παλαιοί να μεταπίπτουν σε δυσμένεια και οι διάδοχοι να ευημερούν, δίχως όμως καμιάν εγγύηση πως το νέο status quo θα είναι παντοτινό και δε θα ανατραπεί ξανά. Έτσι, ο Σαίξπηρ ενορχηστρώνοντας μία ολοσχερή συντριβή, με πρόσημα το Ληρ, μάλλον αναπαριστά την αποδόμηση και ανασύστασή του ανθρώπου με ό,τι του έχει απομείνει και με εφόδιο την ωριμότητα και τη φρόνηση που φέρει η συνειδητοποίηση πως δεν είναι τίποτα άλλο παρά φθαρτός και πρόσκαιρος, παρά την κατάρρευση ενός παλαιού αδηφάγου αξιακού συστήματος μέσα από τη σύγκρουση των αντιτιθέμενων Λόγων και ηθικών, μια και η εκάστοτε διάδοχη τάξη, αν και πιο ανανεωμένη, θα δομήσει την κυριαρχία της χρησιμοποιώντας πάλι τα ίδια υλικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντρέ ΓΚΡΙΝ, *Η ιδιωτική τρέλα. Ψυχανάλυση των οριακών περιπτώσεων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002

Βούλα ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΥ, *Ουίλιαμ Σαίξπηρ. Από τον Προμηθέα Δεσμώτη στον Άμλετ*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1994

ΔΙΩΝ Χρυσόστομος, *Διάλογος Άλέξανδρου και Διογένη – Όλυμπιακός – Ό κυνηγός*, Θύραθεν Εκδόσεις, Θεσ/νίκη, χ.χρ

Αικ. ΔΟΥΚΑ - ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ, *Δύο αναφορές στο Σαίξπηρ*, Κωνσταντινίδη, Θεσ/νίκη, 1977

ΕΡΑΣΜΟΥ, *Μωρίας Εγκώμιον*, μτφρ. Στρ. Τσίρκα, Ηριδανός, Αθήνα, 1970

Γιαν ΚΟΤΤ, *Σαίξπηρ ο Σύγχρονός μας*, μτφρ. Αλ. Κοτζιάς, Ηριδανός, Αθήνα, 1970

Πήτερ ΜΠΡΟΥΚ, *Η Αρετή της Συγγνώμης – Σκέψεις πάνω στο Σαίξπηρ*, μτφρ. Μ. Χατζημανουήλ, Σοκόλη, Αθήνα, 2016

Ζακ ΝΤΕΡΙΝΤΑ, *Η γραφή και η διαφορά*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2003

Μάριος ΠΛΩΡΙΤΗΣ, *Ο πολιτικός Σαίξπηρ. Η τραγωδία της εξουσίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002

Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα Θεατρολογικά Μελετήματα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1997

Μισέλ ΦΟΥΚΩ, *Η Ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φρ. Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα, 2004

*

David COOPER, *Η γλώσσα της τρέλας*, μτφρ. Λ. Θεοδωρακόπουλος, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1978

G. Wilson KNIGHT, *The Wheel of Fire Fire. Interpretation of Shakespeare's Tragedy*, Meridian Books, THE WORLD PUBLISHING COMPANY, Cleveland and N. York, 1964

Martin LINGS, *Το μυστικό του Σαίξπηρ*, μτφρ. Παν. Σουλτάνης, Πεμπτουσία, Αθήνα, 1991

Philip THOMSON, *Το Γκροτέσκο*, μτφρ. Ι. Ράλλη – Κ. Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα, 1984

George ORWELL, *Ο Τολστόι, ο Βασιλιάς Ληρ και ο Τρελός*, μτφρ. Ν. Μπάρτη, εκδ. Γνώση, 1983

*

Ουίλιαμ Σαίξπηρ, *Βασιλιάς Ληρ*, μτφρ. Β. Ρώτα, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1992